

IV. VE V. YÜZYILLARDA ÇİNDEKİ BİRKAÇ HUN HÜKÜMDAR KURGANI VE TÜRBEŞİ HAKKINDA

Dr. Tilla Deniz BAYKUZU

Özet

Bozkır kültürünün mezar tipi olan kurganlar, yapıları ve içlerinde barındırdıkları eşyalardan dolayı büyük önem taşırlar. Kurganlar üzerinde kazı ve araştırma yaparak elde edilen bilgilerden, İslamiyet öncesi Türk kültürünü biraz daha aydınlatmak mümkün olacaktır. Güney Hunlarının torunları IV-V. Yüzyıllarda Çin topraklarında İlk Chao (Han), Sonraki Chao, Hsia ve Kuzey Liang adında dört Hun devleti kurmuşlardır. Çin yıllıklarının verdiği detaylı bilgilerden bu devletlerin hükümdarlarının kurganlarının nerelere yapıldıklarını tespit edip bu makaleyi hazırladık. Amacımız Orta Asya Türk Arkeolojisi üzerine çalışan arkeolog ve sanat tarihçilerine kılavuz olmaktır.

Anahtar kelimeler: *Kurgan, İlk Chao Devleti, Hun Devletleri, Sonraki Chao Devleti, Hsia Devleti, Kuzey Liang Devleti*

Abstract

About Some Royal Kurgans and Mausoleum belong to Hsiung-nus in China at A.D. 4th - 5th Centuries

Because of their buildings and finds inside them the kurgans, which are the typical tombs of steppe culture, have a great importance. It's possible to clarify the pre-Islamic Turkish culture more deeply by making excavations and investigations on these kurgans.

At the IV.-V. Centuries four Hsiung-nu states named Former Chao (Han), Later Chao, Hsia and Northern Liang, have been established in Chinese territory by the successors of the South Hsiung-nus. Thanks to the detailed information in Chinese annuals, we confirmed where the kurgans of the rulers of these states have been built and composed this article. Our aim is guiding to the archeologists and historians of art whoever works on Central Asian Turk archeology.

Key Words: *Hsiung-nu, Kurgan, Former Chao, Later Chao, Hsia, Northern Liang*

Tilla Deniz Baykuzu

Bozkır kültüründe, genellikle üzerine toprak yığılarak yapılan karakteristik mezar yapılarına “kurgan” denir. Mezar yerinin belli olması amacıyla gömü yerinin üzerine, toprak ve çakıl taşı yığılır, yığılan bu toprağın akıp gitmemesi içinse etrafı taşlarla çevrenirdi. Kurganlardan bahseden en eski kaynak Herodot Tarihidir. İskit krallarına ait kurganlardan bahseden Herodot, mezarların dörtgen olduğundan, içine çimen yayıldığından ve mezar kapatıldıktan sonra herkesin büyük bir tümsek oluncaya kadar kürekle toprak attıklarını kaydeder¹. M.Ö. III. yüzyılda Hunların ölümlerini mezara içiçe geçirilmiş iki tabut içerisinde gömdükleri, bu tabutları ise altın ve gümüş işlemeli kumaşlarla örttüğü söylenmektedir².

Arkeolojik kazılar sonucunda bulunan Türklere ait en eski kurganlar Pazırık ve Noin-ula kurganlarıdır. Pazırık M.Ö. III. yüzyıla, Noin-ula ise M.Ö. I. yüzyıla tarihlenir. Hunlar, Güney Sibirya’dan Moğolistan bozkırlarına ve buradan da Çin içlerine kadar olan geniş topraklarda yaşamış ve devletler kurmuşlardır. Bu yüzden Hunların daha geç dönemlerine ait kurganları bu coğrafyalarda aramak doğru olacaktır.

M.S. III-V. yüzyıllar arası Çin’in en karışık dönemleridir. Bu dönemde kuzeyden, doğudan ve batıdan gelen yabancı kabileler, kaybolan Çin otoritesinin yerini doldurmakta gecikmemiş, Kuzeydeki merkezi Çin eyaletlerini birer birer ele geçirmişlerdir. Moğol, Türk ve Tibet kabileleri çok kısa bir süre içerisinde Çin topraklarında hak iddialarında bulunmuş ve ele geçirdikleri bölgelerde bir çok küçük devletler kurmuşlardır. Böylece Çin tarihçileri yüzyıllardır uzaktan izleyip yazdıkları yabancıları bu kez yakından tanıma ve izleme fırsatı bulabilmişlerdir. Bu yüzden bu yüzyıllar arasında yazılmış kaynaklar, bize Çin’de yaşayan bu yabancılar hakkında çok daha doğru ve detaylı bilgiler ulaştırmışlardır. Bu bilgiler arasında onların siyasi hayatı kadar kültürel hayatlarına dair çok sayıda veri de göze çarpmaktadır.

Özellikle *Chin Hanedanlığı* (M.S. 256-M.S. 317) *Yıllığı*³ ve *On Altı Devlet Dönemi*⁴ adlı Çin kaynaklarında Hun hükümdarlarının yaptırdığı kurganlar, kendi

¹ Herodot 1983², 222; Belli 2002, 927-932.

² Karamürsel 2002, 76.

³ Chin Hanedanlığının (265-420) resmi tarih kitabı olan Chin Shu, başvezir Fang Hsüen Ling tarafından 641-648 yılları arasında yazılmıştır. Eser aslında imparator tarafından önce on sekiz kişili bir heyete yazdırılmış, ancak beğenilmemiş, bu yüzden yeniden yazılması emredilmişti. Bu kez, göreve getirilen Fang, eseri düzeltilmiş, onun ölümünden sonra ise Li Chun-feng, *Astronomi, Müzik, Takvim ve Beş Unsur* bölümlerini hazırlayıp eklemiştir. Eserdeki dört makale ise imparatorun bizzat yazdığı makaledir. Eser 130 bölümden oluşmaktadır. Özellikle 100. bölümden sonrası Hun Devletleri ve On altı Devlet döneminde kurulan devletlerin siyasi ve kültürel tarihi açısından çok önemlidir. *İmparator Biyografileri, astronomi, Coğrafya, Kanun ve Adetler, Müzik, Giyim, Yiyecek ve Ekonomi, Beş Unsur* bölümlerinde Hunlarla ilgili bir çok bilgi bulunmaktadır. Makalemizde, bu eserin kısaltması olan CS kullanılacaktır.

⁴ Kuzey Wei Hanedanlığı döneminde (M.S. 338-535) Ts’ui Hung tarafından hazırlanan orjinal nüsha Kuzey Sung Devleti (M.S.420-478) zamanında kaybolmuştur. Günümüze ulaşan eser ise

Hun Hükümdar Kurganı ve Türbeleri

kurganlarının yerleri, isimleri, türbeleri, kurgan yapımından çalışan işçi sayısı ve onlara ödenen ücretlere varıncaya kadar birçok önemli kayıt bulunmaktadır. Bu bilgileri incelemek Hunlarda mezar ve gömü geleneği hakkında daha çok bilgilenmemizi sağlayacak, hatta arkeologların bu verilerden yola çıkarak yapacakları çalışmalarla bugün buldukları yerleri tespit etmek daha da kolaylaşacaktır.

Kuzey Çin topraklarında yerleştirilmiş olan Güney Hun boyları zamanla güçlenerek bu bölgelerde Han veya İlk Chao (M.S. 304 - M.S. 329) devletini kurmuşlardır. Devleti kuran Hun beyi Liu Yuan-hai ve oğlu Liu Ts'ung, Çin Hanedanlığının topraklarını birer birer almış ve nihayetinde 317 yılında bu hanedanlığın imparatorunu da ele geçirmişlerdir. Çin yönetimi, Güney Çin'e kaçmak zorunda kalmış, bundan böyle Çinliler uzun yıllar Kuzey Çin'e sahip olamamışlardır.

LIU YUAN-HAI (304-310)

刘渊海

Hunların hükümdar soyu olan Tu-ku ailesinden olan Liu Yuan-hai, Güney Hunların ch'an-yü⁵sü Yü-fu-lo'nun torunudur. Tu-ku ailesi, bu dönemde ataları Motun'un Çin imparator ailesinden Liu soyadlı prensesle evlenmelerini sebep göstererek Tu-ku olan soyadlarını Liu olarak değiştirmişlerdir. Babası Liu Pao, Annesi Hu-yen Chih idi⁶. Tabiiyette olan birçok liderin veliahdı gibi o da Çin sarayında yetişmiştir. Liu Yuan-hai, babası öldükten bir süre sonra diğer Hun büyüklerinin kararıyla "Büyük Ch'an-yü" seçilmiş, gizlice kendisine haber verilmişti. Saraydaki görevi sırasında aldığı bu haber üzerine Çinli görevlilere belli etmeden Hunların yaşadığı bölgeye geldi ve burada 304 yılında "Han" Devletini kurdu. Liu Yuan-hai, tahtta kaldığı süre içerisinde Han devleti, askerî olarak çok kuvvetlendi. Zaten zayıflamış olan Batı Çin Hanedanlığı'nın topraklarına defalarca saldırdı ve Çinlilerin tamamen güçten düşmesini sağladı⁷.

Hun imparatoru 310 yılı, sekizinci ayda hastalandı. Ölümünün yaklaştığını anlayan Yüan, ölmeden önce yeni düzenlemeler yaptı. Ts'ung'u "Büyük ch'an-yü" ve "Başbakan" ilan etti. Yüan, sarayın Kuang Chih köşkünde öldü. Kurduğu devletin

Ming Hanedanlığı devrinde (1368-1628) yeniden düzenlenerek yazılan eserdir. On altı Devlet Döneminde (M.S. 304-M.S. 439) yaşamış olan bütün devletler hakkındaki bilgileri ayrıntılarıyla veren çok önemli bir eserdir ve 100 bölümden oluşur. Ancak özellikle rakamlarla ilgili bilgiler diğer kaynaklardakilerden farklı, genellikle biraz abartılı olmakla beraber diğer yıllıklarda bulunmayan bazı kayıtlara bu eserde rastlanmaktadır. Siyasi olayların yanı sıra bu devletlerin kültürel hayatlarıyla da ilgili çok önemli kayıtlar bulunmaktadır. Makalemizde eser kısaca SLKCC olarak anılacaktır.

⁵ Hun hükümdarlarına verilen unvandır. "Şanyü" veya "tanhu" olarak da bilinir.

⁶ 呼延氏

⁷ CS, 101, Liu Yuan-hai Biyografisi I, II, 2645-2656; SLKCC, 1-2, İlk Chao I, Liu Yuan-hai I-II, 1-12

Tilla Deniz Baykuzu

başında ancak altı yıl kalan bu büyük Hun lideri “Kurucu imparator, büyük ata” yani “Kao-tzu” ilan edildi ve adına yapılan “Yung Kuang Kurganı”na gömüldü⁸.

LİU TS’UNG (311-318)

刘聰

Liu Yuan-hai’ın küçük oğlu olan Ts’ung, yumuşak huylu ve duygusal ağabeyinin de isteğiyle onun yerine tahta çıktı. Babasının sağlığında çeşitli savaflara katılmış, Lo-yang kuşatmasından sonra ise “general” rütbesi verilerek ödüllendirilmiştir. 311 yılında artık hiçbir yerden yardım alamayacak duruma gelmiş olan Çin başkenti Lo-yang’a saldırdı ve şehri içinde imparator da olmak üzere ele geçirdi. Çin imparatoru Huai-ti, Hun başkenti P’ing-yang’a götürüldü. Ancak birkaç yıl sonra Huai-ti için Çinlilerin isyan planları yaptığı duyulunca imparatorun öldürülmesine karar verildi ve uygulandı. Bunun üzerine Çinliler başka bir kişiyi imparator ilan ettiler. Ts’ung, bu tehlikeli gelişmenin önünü almak için 316 yılı kış aylarında Çin’in diğer başkenti olan Ch’ang-an’a saldırdı. Uzun kuşatmadan sonra, perişan haldeki imparatoru ve harabe haline gelmiş şehri 317 yılında teslim aldı⁹.

Aldığı bu büyük yenilgi sonunda Chin Hanedanlığı, Yang-tze Nehrinin güneyine kaçmak zorunda kaldı ve bundan sonra “Doğu Chin Hanedanlığı” olarak adlandırıldı. Liu Ts’ung 319 yılında öldü ve Hsüan-kuang¹⁰ Kurganına gömüldü.

LİU YAO (319-329)

刘曜

İkinci imparator Liu Ts’ung’un ölümünden sonra ülke içinde çıkan isyanlar sonunda Liu Yüan Hai’ın baba tarafından bir akrabasının oğlu olan Liu Yao¹¹, ordunun başına geçerek isyanları bastırmış ve devletin başına geçmiştir. Çok iyi bir asker ve olağanüstü bir kahraman olan Liu Yao ülkenin yabancıların eline geçmesini önledikten sonra Tibet isyanlarıyla uğraşmış ve uzun bir süre bu güçlü ve kalabalık boyları sakinleştirmeye çalışmıştır¹².

⁸ SLKCC, 2, İlk Chao, Liu Yüan II, 12

⁹ CS, 102, Liu Ts’ung Biyografisi 2657-2682; SLKCC, 3-4-5, İlk Chao 3-4-5, Liu Ts’ung, 15-42

¹⁰ 宣光

¹¹ Küçük yaşta anne ve babasını kaybedip öksüz ve yetim kalan Liu Yao, Hun İmparatoru Liu Yüan-hai tarafından himaye edilmiştir. İmparator onu kendi çocuklarından ayırmamış, öz oğlu gibi bakarak bu zeki çocuğun iyi yetişmesi için elinden geleni yapmış, hiç yanından ayırmamıştır. Boyu yaklaşık 1.90 m. olan Yao, fiziken heybetli bir gençti. Okçu olduğu için kolları uzundu. Kaşları doğuştan beyaz, gözleri parlak kırmızı renkte idi. Sakalı ve bıyığı gür değildi ama sakalı olgunluk çağlarında bir metre kadar uzundu. Çok parlak zekâyâ sahip olan Yao, genellikle kalabalık ortamları sevmez, yalnız kalmayı ve sükûneti tercih ederdi. En sevdiği iş ise huzur ve sessizlik içerisinde kitap okumaktı. Özel bir konu seçmeden, her konuyla ilgili, eline geçen her kitabı okurdu. Çince’yi çok iyi yazardı. SLKCC, 6, İlk Chao, Liu Yao I, 43; CS, 103 Liu Yao Biyografisi, 2683.

¹² CS, 103, Liu Yao Biyografisi I, II, 2683-2706; SLKCC, 6-7-8, İlk Chao 6-7-8, Liu Yao, 43-63.

Hun Hükümdar Kurganı ve Türbeleri

Liu Yao geleneklerine bağlı bir liderdi. İsyanları bastırıp devletin başına geçtiği zaman devletin “Han” olan adını “Chao” olarak değiştirdi. Ardından isyancıların yakıp yıktığı şehirde öldürülen annesinin mezarını oradan Su-i şehrine¹³ naklettirdi ve anısına *Yang Ling Kurganı*’nı yaptırdı. Ölmüş baba ve büyük babasına unvanlar verdi¹⁴.

Liu Yao’ın Babası ve Eşinin Kurganları

Yao, hükümdarlık yıllarında, ölmüş babası ve eşi için de birer kurgan yaptırmak istemiştir. Bunun için büyük hacimli hazırlıklar yapılmış fakat ilk adımda kurgan için kazılan çukurun dibinde üç adet kaynak çıkması durumu zorlaştırmıştır. Kaynaklar mezar içine, yani cesede ve eşyalara zarar verebileceğinden öncelikle bunların kapatılması gerekiyordu. Mezarın dibine taş yığılarak su kaynaklarının kapatılması için işçiler çevrede bulunan atalara, büyük kişilere ait kurganlardan taş topladılar. Bu yüzden birçok kurgan harap oldu. Bu olay üzerine halk arasında büyük infial çıkmış, kalabalık gruplar halinde yollara dökülen insanlar ağlayarak, haykırarak bu duruma isyan etmişlerdir. Kaynaklar tüm bunlar olurken kurgan başındaki bir heykelin (balbalın) dile geldiğini ve “dikkat!” dediğini yazarak olayın vehametini ve korkunçluğunu biraz da olağanüstü öğelerle süslerler.

Herşeye rağmen inşaata devam eden Yao, kurgan yapımında 60.000 işçi çalıştırıyordu. Geceleri ortalık yağ kandilleriyle gündüz gibi aydınlatılıyor, çalışmalara aralıksız devam ediliyordu. Kurganın boyutları önceden belirlenmişti. Etrafı iki *Li*¹⁵ çevrilecek, yüksekliği ise yaklaşık 18 m. olacaktı. Oysa 100 günde bitirilmesi planlanan kurganda çalışan 60.000 kişi gibi büyük bir kalabalık işçi grubuna ödenmesi gereken 6 milyon *kung* para hazinede bulunmuyordu.

Kaynakların sözünü ettiği bu kurgan hakkındaki bilgiler, şimdiye dek Türklere ait kurganlara dair rastladığımız en detaylı ve belki de en eski kayıttır. Sözü geçen kurganın boyutları, şimdiye kadar bulunan alışıl gelmiş, fazla yüksek tipte olmayan Hun ve Göktürk kurganlarından biraz farklı gibi görünmektedir. Chou Hanedanlığı (M.Ö. 1450- M.Ö. 1050) Döneminde yoğun Türk kültürü tesirinde kalan Çinliler Türklere kurgan yapma geleneğini de almış, ancak zamanla Han Hanedanlığı (M.Ö.206-M.S.220) sonlarına doğru imparator kurganları Türk kurganlarından farklılık göstermeye başlamıştır. Çinde devasa kurganlara en güzel örnekler Chin Hanedanlığına (M.Ö.256-M.Ö.221) ait “Çin Piramitleri” olarak adlandırılan, yükseklikleri 25-100 metre civarında olan imparator ve imparatoriçe kurganlarıdır¹⁶. Ayrıca bir yüzyıl sonra tüm Çin’i ele geçirecek olan Tabgaçlar’ın imparator kurganları da nispeten yüksektir¹⁷.

¹³ Bugün Çin Halk Cumhuriyeti, Shaan-hsi Eyaleti, Ta-li şehri yakınındadır.

¹⁴ SLKCC, 6, İlk Chao, Liu Yao I, 44.

¹⁵ Yaklaşık olarak 1.234 m

¹⁶ http://www.conspiration.cc/sujets/archeologie/pyramides_chine.htm 12.09.2004

¹⁷ <http://www.websterdictionary.org/definition/Emperor%20Xuanwu%20of%20Northern%20Wei%20China> 12.09.2004; <http://www.orientaltravel.com.hk/culture/Datong.htm> Çin’in Ta-tung

Tilla Deniz Baykuzu

Elbetteki kurgan boyutlarının farklılıklarında, coğrafi özellikler, boy (kabile) farklılıkları ve zaman dilimi de önemlidir. Bu konu ayrıca araştırılmaya muhtaç bir konudur.

Hun imparatoru Liu Yao, bir süre sonra kurgan inşaatları için gerekli olan parayı bulmakta gecikmedi; Tibetli kabileler sorununu büyük ölçüde çözümleyen Yao, son isyanları da yok etmek için bir gövde gösterisi yaparak büyük ordusuyla Ho-hsi Bölgesine girdi. 285.000 kişilik ordu savaşlardan önceki görkeminden uzak olsa da düşmanları ürkütecek boyutlardaydı. Kilometrelere uzanan yollar boyunca sıraya dizilmiş bir şekilde hareket eden ordu, kendisine eşlik eden bandonun çaldığı çan ve davullarla bölgeyi sarsarak ilerliyordu. Bandonun sesi en uzak bölgelere kadar ulaşıyor, ulaştığı her yere korku ve saygınlık yayılıyordu. Düşmanlar panik içerisindeydi. Bunlardan biri olan ve ayaklanma hazırlıklarında bulunan Ssu-pi, aslında kendi bölgesine doğru gelen büyük Hun ordusunu sadık bir lider olarak karşılamakla yükümlüydü. Oysa ayaklanma planları tamamı ve ona bağlı boylar onun emrini beklemekteydiler. Ayaklanma ve itaat arasında kalan bu Tibetli, Hun ordusunun heybeti karşısında çaresiz kalarak korku içindeki birlikleriyle sınıra gelerek Hun imparatorunu karşıladı. Üstelik ona 1500 at, 3000 sığır, 10.000 koyun, 380 *chin* altın¹⁸, 700 *chin* gümüş, 12 kadın köle ile birçok değerli mücevher, inci, yeşimtaşı ile topraklarında yetişen güzel ürünlerden hediye etti. Bunun karşılığında Yao, onu birçok unvanla taltif etti¹⁹. Böylece elde edilen gelirle kurgan inşaatları tamamlandı.

Yao, babasının naaşını alıp yeni kurgana getirmesi için Liu Yo'yu emrindeki 10.000 süvariyle birlikte T'ai-yüan'e gönderdi. Cenazeyi yeni yerine götürürken kalabalık bir halk grubu da onlara eşlik etti. Bu uzun yolculuk oldukça meşakkatli geçti. Yolda salgın hastalık çıktı ve on üç- on dört kişi öldü. Bir ay kadar süren bu sefer sonunda cenazeler yeni kurgana getirildi ve gömüldü²⁰.

Ancak bir süre sonra yağın şiddetli yağmurlar, Yao'nun babası için yaptırdığı kurganın kapısının yıkılmasına, yağmurla beraber çıkan fırtına ise kurganın bazı yerlerinin çökmesine sebep oldu. Yao²¹, bu duruma çok üzüldü ve beyaz matem elbisesi giyerek Doğu Köşkü'ne çekildi. Burada, hiç dışarı çıkmadan beş gün boyunca ağladı. Kendini toparladıktan sonra yağmurların kesilmesiyle birlikte kurganın çöken yerlerinin onarımı için emir verdi.

şehrinde Tabgaçların üçüncü imparatoru olan Wen ch'eng-ti'nin karısı imparatoriçe Wen ming'in, Yung ku-ling adlı kurganı bugün halka açık bir müzedir.

¹⁸ Yaklaşık 190 kilogram.

¹⁹ SLKCC, 8, 56.

²⁰ SLKCC, 7, 53.

²¹ Çin kaynaklarında bu tip olaylar genellikle uğursuzluk belirtileri olarak kayıtlara geçmiştir. İhtimal ki Yao, bu durumu babasının ruhunun rahat olmaması veya ona zarar gelmesiyle ilintilendirmiş ve bu da onu çok üzmüştü.

Hun Hükümdar Kurganı ve Türbeleri

Yao, Hun başkenti P'ing-Yang'dan, Su-i şehrine naklettirdiği annesinin cenazesi için "Yang Ling kurganı"nı yaptırmıştır. Yao'nun babası adına yapılan kurgana ise "Yung Hsüan", karısı için yapılan da "Hsien P'ing" kurganı adı verilmiştir²².

SHIH LO (319-333)

石勒

Liu Yao'nun başına geçtiği İlk Chao devletine isyan ederek doğuda "Sonraki Chao" (M.S. 319-352) adında başka bir Hun devleti kuran Shih Lo, hükümdar ailesinden değil, halktan bir liderdi. Saltanatı sırasında halkla içiçe olmuş, onların isteklerini dinlemeye çalışmış, ayrıca yeni reformlarla ülkesini geliştirmeye çalışmıştır. Devletinin sınırlarını genişleten ve İlk Chao devletini 329 yılında ele geçiren Lo, daha çok doğudaki ve Çin sınırından büyük göç dalgalarıyla girmiş olan Hsien-pi kabileleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır²³.

Başta geçtikten birkaç yıl sonra Hun başkentinde olağanüstü, çok şiddetli bir fırtınayla birlikte sağanak yağmur yağar. Çok geçmeden Chien Te Köşkünün kapısına ve Hsiang-kuo şehri pazarının batı kapısına yıldırım düşer, beş kişinin ölümüne sebep olur. Hsi-ho bölgesi Chieh-shan şehrinde ise yumurta büyüklüğünde dolu yağmaya başlar. Dolu o kadar şiddetli ve tahripkârdır ki kaçaklardan ve vahşi hayvanlardan binlercesi bu yüzden ölür. Yüzlerce kilometre alandaki ağaçlar yıkılır. Lo, bu durumdan oldukça endişelenmiş olarak etrafındakilerin fikirlerine başvurur. Onlar bu olayların tanrının öfkesinin bir belirtisi olmakla beraber yapılacak en iyi davranışın onun öfkesine sessizce saygı duymak olduğunu ifade ederler. Reformist bir lider olan Lo'nun ölümünü sanki bu garip olaylar önceden haber vermiştir. Tipik Çin kaynaklarının yapısında bulunan bu özellik belki de yalnızca efsanevi büyük liderlere atfedilmiştir. Tıpkı mucizevi doğum hikayeleri gibi. Şimdi bu olayları görelim:

...bir süre sonra Hun ülkesinin semalarında file benzer bir kuyruklu yıldız görülür. Kuyruğu ve ayakları yılan benzemektedir. Kuzeyden güney-batı doğrultusunda kayar ve düşer. Sesi 900 li öteden bile duyulur. Yeh şehrinde de bir kuyuda siyah ejderha görülür, Lo, bunu sevinçli bir haber olarak yorumlar ve reformlarına başlamak üzere tüm vezirlerini Yeh şehrine çağırır.

Bu olaylardan sonra Hun imparatoru, şehirlere haber yollayarak "Milli Eğitim memurluğu" kurulması emrini verdi ve her şehir için bu kurumun başına iki bahşı atadı. Ayrıca 150 çömezi de görevlendirdi. Burada okuyacak olanlar 3 sınavda okulu bitirerek sarayda görev alacaklardı. Bu yoğun çalışmanın hemen ardından hapishanelerin ve tutukluların durumlarıyla ilgilendi. Bir sabah erkenden hapishaneyi ziyarete giden Lo, beş yıldan az ceza almış hafif suçlular ve ağır cezalıları içki ve erzak götürdü ve onların durumlarını dinleyerek kısa sürede yargıladı. Buradaki işini bitiren Lo, zor koşullarda

²² SLKCC, 7, 53.

²³ CS, 104-105, Shih Lo Biyografisi I, II, 2707-2759; SLKCC, 1-2, Sonraki Chao I-IV, 73-108.

Tilla Deniz Baykuzu

sarayına döndü. Saraya vardığında yaşlı ch'an-yü, soğuk ve yağmurdan dolayı çok hastalanmıştı. Shih Hu ise onun hastalığının ağırlığını gizlemeyi tercih etmiş, veliaht ve oğulları ile vezirlerine onun odasına girmeyi yasaklamıştı. Hatta uzak yerlerden gelen bir diğer oğlunu geri dönmeye bile ikna etmişti. Lo'nun hastalığı giderek şiddetleniyordu, artık ölümün çok uzakta olmadığını anlayarak vasiyetini yazdırdı.

“Ölümünden sonra üç gün içinde gömün, ülke içinden ve dış ülkelerden cenaze töreni için gelecek memurlar sıradan elbiseler giysinler, evlenmeyi, kurban kesmeyi, içki içmeyi ve et yemeyi yasaklamayın. Subay ve komutanlar görevde buldukları ve korudukları bölgelerden ayrılıp cenaze töreni için gelmesinler, insanlar gündelik giysileriyle katulsınlar. Sıradan bir araba kullanılsın. Mezarın içine altın gibi değerli şeyler ve kap-kacak konulmasın. Oğlum Ta-ya henüz çok genç ve tecrübesiz korkarım benim arzularımı hayata geçirebilecek durumda değil. Ona Chung-shan maiyetindeki tüm memurlar yardımcı olsunlar. Oğlum Ta-ya ile Shih-hu'nun oğlu Sui birbirleriyle yardımlaşsınlar. Ssu-ma ailesine eskisi gibi (hala imparatormuş gibi) hizmet edin” dedi²⁴.

Diğer Hun ch'an-yüleri gibi asil bir aileden değil, sıradan halk içinden gelen ve alçak gönüllüğü ile bilinen Lo, kendisinden beklenen bir davranışta bulunmuş, cenaze töreninde bile gösterişten kaçınmıştır. Bu vasiyeti irdelemekte fayda vardır.

Çin yıllıklarına göre eski Türklerde naaş yedi gün bekletilir, ancak bu süreden sonra cenaze töreninin tarihi saptanırdı. Kişi öldüğünde, uzun sürecek olan cenaze törenleri başlar. Öncelikle mezar yerinin belirlenmesi için çeşitli çalışmalar yapılır. Elde edilen bilgi ve arkeolojik çalışmalar ışığında bu yerlerin genellikle yerleşim bölgelerine ve ulaşım yollarına uzak kutsal olduğuna inanılan bir yer olduğu ortaya çıkarılmıştır. Moğollar zamanında ölünün gömülme üzere çok uzağa taşındığı tesbit edilmiştir. Özellikle önemli kişilerin ölümleri söz konusu olduğunda mezar yeri uzun uzun hazırlanmakta idi. Ayrıca cesedin gömülmesi işlemi yılda ancak iki kez yapılabilirdi. J.P. Roux'un aktardığına göre Pien-i Tien adlı kaynakta, bir insanın ilkbahar ya da yazın ölmesi halinde gömülmesi için ağaç yapraklarının sararması veya dökülmesi beklenmektedir. Sonbaharda veya kışın öldüğünde ise yaprakların yeşermesi ve bitkilerin çiçek açması beklenmektedir.” diye geçer. Dolayısıyla cenaze törenleri yılda ancak iki kez gerçekleşmektedir. Örneğin Bilge Kağan, köpek yılı 10. ayda yani kasım aralık gibi kış ayında ölmüş, cenaze töreni ise hesaplara göre Haziran'ın 22 sinde yapılmıştır. Kurganın inşaatı için kutsal olduğuna inanılan yerin tespiti, cenaze töreni iklim şartlarından kaynaklandığına inandığımız belli mevsimlerde yapılması geleneği, ayrıca uzaktaki görevli ve yabancı elçilerin katılımı için bekleme mecburiyeti, cesedin uzun zaman bekletilmesini gerektirmekteydi²⁵. Lo, alçakgönüllü bir insan olarak önemli

²⁴ CS, 105, 2751-2752.

²⁵ Roux 1999, 239, 248, 256, 257.

Hun Hükümdar Kurganı ve Türbeleri

kişiler gibi tören istemediğini, dolayısıyla ölümünden sonra üç gün içinde gömülmek istediğini belirtmek istemiştir.

Cenazelerde resmi taziyeler törenin bir parçasını oluştururdu. Bu taziye ölüm sırasında sunulduğu gibi daha çok cenaze töreni sırasında takdim ediliyordu. Bilge Kagan'ın ölümü üzerine Çin imparatoru, taziye için bir elçi gurubunu Göktürlere göndermişti. Bilge Kagan ve Kültegin için yapılan anıtlarda, çok sayıdaki ulusun taziyelerini sunmak ve cenaze törenine katılmak için heyetler yolladıkları yazılmaktadır. Pien-i Tien'de Türklerde cenaze töreni için tüm erkek ve kadınların gösterişli ve süslü giysilerini giydiklerini ve mezarın yanında toplandıkları belirtilmektedir²⁶. Fakat Lo, bu durumun tam tersine insanların cenaze töreninde sıradan giysiler giymesini, törenin sıradan bir gün gibi yaşanmasını istemiştir.

Cenaze törenlerinin yer ve tarihi belirlendikten sonra cesedin mezar yerine taşınması gerekirdi. Genellikle çok uzak bölgeye götürülmesi gerektiği için ceset büyük bir ihtimalle bir cenaze arabasıyla taşınıyordu. İskitlerin cenaze törenleri için araba kullandıkları öne sürülmektedir. Pazırık Kurganlarında bulunan tek parça halindeki bir araba bu tezi doğrular niteliktedir. Bu gelenek çok uzun yıllar devam etmiş olmalıdır ki Altan Tobçu ve Sayang Setçen'in yazdığına göre Cengiz Han'ın ölümünde de cesedi bir cenaze arabasına konmuştu²⁷.

Shih Lo, Hsien ho 7. Yılında²⁸ öldüğünde 60 yaşında ve 15 yıldır tahtta idi. Geceleyin gizlice, dağ vadisinde bilinmeyen bir yere gömüldü. Mezarına eğitimi ve ilmi takdir ettiği için bununla ilgili gereçler konuldu. Kurganına "Kao P'ing Kurganı" adı verildi. Kendisine "Ming Huang-ti" unvanı verilerek adına bir türbe yapıldı ve ölümünden sonraki adı "Kao-tzu" oldu²⁹.

Eski Türklerde ölüyle birlikte gömülen servet dolayısıyla ya da sadece ölene saygısızlık edilmemesi için en azından büyük kişiler söz konusu olduğunda gömüt yeri saklanmaktadır. Ya da düşmanların mezara zarar vermemesi için bu yönteme başvurulmuştu. Mezarın yerinin gizli tutulması için çeşitli yollara başvurulurdu. Öncelikle mezar kazıcıları mezara ait her türlü izi yok etmeye çalışırlardı. Kubilay Han, 1294 yılında ölünce cesedi çölün kuzey kısmına götürülerek Moğol usulüne uygun olarak hiçbir izin mezarın yerini belirtemeyeceği bir şekilde atalarının dinlendiği

²⁶ Roux 1999, 273-274.

²⁷ Roux 1999, 253-254.

²⁸ Sung Hanedanlığı yıllığı olan Sung Shu'da bu tarih daha farklıdır. Bu kaynağa göre Shih Lo, Hsien ho 8. Yılı 7. Ayda ölmüştür. SS, 24, Astronomi II, 707 (Sung Hanedanlığı Yıllığı, Liang Hanedanlığı döneminde, 487 yılında Shen Yüeh tarafından yazılmış 100 bölümlük bir eserdir. Makalemizde kısaca SS olarak anılacaktır.)

²⁹ İmparator öldükten sonra adına bir türbe yapılır, onu anmak ve dua etmek için buraya gelinirdi. Dua sırasında imparator ona ölümünden sonra verilen isimle anılırdı. Ku Han-yu 1989, 173.

Tilla Deniz Baykuzu

ormana gömülmüştür. Mezarlara musallat olabilecek saygısızların karşılaşmaları gereken zorlukları arttırmak için bazen de sahte mezarlar kazılmaktaydı³⁰.

Ancak kaynaklardan anlaşıldığı üzere kurgan yeri belli olsun olmasın ölen Hun imparatorlarını anmak için onlar adına birer türbe yapıldığını görmekteyiz. Bu türbeler, genellikle kurganın hemen dışında inşa edilirdi. Bazen de uzaktaki kurgana gitmenin zorlukları göz önüne alınarak şehirde, muhtemelen herkesin gelebileceği merkezi bir yerde imparator türbeleri yapılmıştır.

Gulimiev, Lo'nun cesedinin yakıldığını ve küllerinin bilinmeyen bir yere gömüldüğünü yazmaktadır. Biz, kaynaklarda böyle bir ifadeye rastlamadık. Hunlarda yakma âdeti varmış gibi algılanabilecek olan bu bilginin nasıl elde edildiği de yazar tarafından verilmemiştir³¹. En azından o dönem Hunlarında ölü yakma geleneği olmadığı gibi, devletin ilk yıllarında yerli halkın, ölenin hanımını yakma veya canlı mezara gömme âdeti de yasaklanmıştı³².

SHIH HU (SHIH CHÍ-LUNG) (335-349)

石虎 (石季龍)

Sonraki Chao devletinin Shih Lo'dan sonra en önemli hükümdarı olan Shih Hu 335-349 yılları arası hüküm sürmüştür. Kuvvetli bir düşmanı olmadığından tüm gücünü imar faaliyetlerine veren Hu, savaş görmemiş, sarayda şaşaa içinde büyümüş, sapkın oğullarından çok çekmiş ve büyük savaşçı üzüntüsünden hastalanıp kısa bir süre sonra ölmüştür. Ölümünden kısa bir süre önce imparator unvanı alan Hu³³, Hun tahtında toplam on beş yıl hüküm sürmüştü. Ölümünden hemen sonra 6. ayda "Hsien Yuan" Kurganı'na gömüldü ve "Wu Huang-ti" unvanı verildi. Adına türbe yapıldı ve ölümünden sonraki adı "T'ai Tzu" oldu³⁴.

HO-LIEN PO-PO (407-425)

赫連勃勃

Kuzey Çin'de yerleşmiş bulunan İlk ve Sonraki Chao devletlerine ait Hun boyları, devletleri yıkıldıktan sonra Tabgaç hakimiyetini reddetmiş, bu tarihten yaklaşık yarım asır sonra Çin'de Hun lideri Ho-lien Po-po yönetiminde Hsia Hun devleti (407-431)'ni kurmuşlardır. Ho-lien Po-po, ilk iş olarak 408 yılında Ch'in Devletine saldırarak civardaki kavimlere üstünlüğünü ispat etti. Yavaş yavaş topraklarını genişletti, nüfusu çoğaldı, 417 yılında Ch'in devletinin yıkılmasıyla başkentleri Ch'ang-an'ı ele geçirdi ve kendisini "Çin imparatoru" ilan etti. Onun 425 yılındaki ölümü hakkında kayıtlar şunları yazmaktadır:

³⁰ Shih Lo'nun annesi öldüğünde vadide bilinmeyen bir yere gömüldü. Boş mezarı Hsiang-kuo şehrinin güneyine yapıldı. CS, 104 Shih Lo, 2720.

³¹ Gumiliev 2002, 377.

³² CS, 104, Shih Lo II, 2735.

³³ SS, 24, Astronomi II, 713; CS, 106-107, Shih Chi-lung Biyografisi I, II, 2761-2801.

³⁴ SLKCC, 19, Sonraki Chao, 9, Shih Hu, 146; Onat 1977.

Hun Hükümdar Kurganı ve Türbeleri

...Yüan-chia dönemi II. Yılında (425) Hsia imparatoru Yung-an sarayındayken hastalandı. Devlet adamlarını yanına çağırarak onlarla ülkesinin geleceği hakkında konuştu. Sekizinci ayda iyileşemeyerek öldü. Oğlu onun için 25.000 kişinin çalışarak tamamladığı Chia-p'ing Kurganını ve 7000 kişinin yaptığı türbesini inşa ettirdi. Ayrıca başkentine 45 Li uzaklığında eski sarayına benzeyen bir küçük saray da yaptırdı. Ölen imparatora on dört at kurban edildi³⁵...

Görüldüğü gibi Ho-lien Po-po'nun kurganı Liu Yao'nun anne ve babası için yaptırdığı kurgandan nispeten daha küçük ölçülerdedir. Liu Yao'nun yaptırdığı kurganın inşaatında 60.000 kişi çalışmışken Po-po'nun kurganı için çalıştırılan işçi sayısı 25.000'dir. Bundan yola çıkarak Po-po'nun kurganının diğer kurganın yarısından daha küçük olduğunu söyleyebiliriz. Fakat işçi sayısı yine de olağanüstü bir rakamdır. Üstelik bu kadar işçiye ödenecek para da çok büyük olmalıdır. Ölen imparatora on dört at kurban edilmesi ise eski Türk gömü geleneklerinde sıkça rastlanan bir adettir. Bozkırın zor şartları için vazgeçilmez bir vasıta olan at, eski geleneklere göre kişinin sağlığında olduğu kadar öldükten sonra gittiğine inanılan diğer dünyada da işine yaramaktadır. Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda birçok kurganda at iskeleti bulunmuştur. Tuva Altay, Karadeniz bozkırları gibi bölgelerdeki kurganlar bunlara en iyi örneklerdir. Bu gelenek Türk kabileleri ile çok uzak yerlere de yayılmıştır. Kumuklarla (VII-XII yy.) Orta İrtiş bölgesine, Karluklarla (VIII-XI yy.) Yedisu ve Tanrı dağlarının kuzey kısmına, Peçeneklerle (X-XI yy.) Karadeniz'in kuzeyinde Dinyeper bozkırlarına ve Kumanlarla (XI yy.) Don ve Azak bozkırlarına kadar yayılmıştır. Özellikle Altay'daki Kudirge Kurganında bulunan otuza yakın mezarın hemen yanlarında yüzü sahile dönük vaziyette defnedilmiş olan birer at bulunmaktadır. Bazı kurganlarda atın yerine sadece atın süslü koşum takımı bulunurken, pek çok kurganda ise yalnızca at iskeleti vardır. Fakat bu tip at kurbanlarının bozkır toplumunun en üst tabakasından gelen kişilere özel olduğu sanılmaktadır³⁶.

Türk geleneklerindeki at kurbanına en güzel örneklerden biri de Pazırık Kurganlarıdır. Kurganlardan birinde bulunan on adet at ilginç özellikler taşımaktadır. Bunlar kulaklarında işaretlerin aynı olmaması, kuyruk, yele ve topuk saçaklarının kesik olmaları ve hepsinin de aygır olmasıdır. Kuyruklarının kesilmiş olması matem işareti iken hepsinin aygır olması hayvan kurbanlarında dişi hayvan yerine erkek hayvan tercih edilmesine dayanmaktadır. Bizim için en önemlisi ise atların ölen şahsa mı ait olduğu yoksa taziyeye gelen kişiler tarafından mı kurban verildiğidir. Kazıyı yapan Rus arkeolog Gryazno, atların kulaklarındaki nişanların farklı olmasından yola çıkarak her bir atın farklı kişiler tarafından hediye edildiği, atların kulak nişanlarının da farklı şahısların damgaları olduğu tezini ileri sürmüştür. Oysa Abdülkadir İnan, haklı olarak eski çağlardaki damgaların şahsi mülkiyeti ifade etmediği, hayvanların kabilelerin ortak

³⁵ SLKCC, 12, 91.

³⁶ Muzio 2002, 123-125.

Tilla Deniz Baykuzu

malı olmasından yola çıkarak bu damgaların kabile damgaları olduğunu söylemiştir. Öyleyse bu on at on farklı kabile tarafından ölen kişiye kurban edilmiştir. Bu durum ise ölen kişinin statü yüksekliğinin göstergesidir. Demek ki Ho-lien Po-po'ya kurban edilen on dört at on dört farklı kabilenin Hun imparatoruna sunduğu hediye olmalıdır³⁷. Berel kurganında ise 8'i eğerli 8'i eğersiz olan 16 at bulunmuştur³⁸.

CHÜ-CH'Ü MENG-HSÜN (397-433)

沮渠蒙遜

397 yılında Çin'in batısında, bugünkü Kansu Eyaletinin kuzeyinde kurulan Kuzey Liang Hun Devleti (M.S. 397-439) Çin topraklarında hüküm süren yabancı kabileler dönemi olan On Altı Devlet Dönemi (M.S. 304-439)'nin son, Hunların ise bu dönemde kurduğu dördüncü devlettir. Kurucusu Chü-ch'ü Meng-hsün, yönetimi sırasında Kansu bölgesini yurt edinmiş, ayrıca Doğu Türkistan'daki sayısız şehir devletlerinin de kendisine bağlanmasıyla zenginleşmişti.

Kendisini diğer Hun devletlerinin liderleri gibi "imparator" ilan etmemiş, "Liang Kralı" olmakla yetinmiştir. Bunda, elbette ki kuzey ve doğuda güçlü Tabgaç devleti, güneyde ise Çinlilerin Sung Hanedanlığının bulunmasının payı büyüktür. Ticari önemi büyük olan İpek Yolu üzerinde hâkimiyet kurmuş olan bu Hun lideri, bu devletlerle dostane bir politika izlemeye özen göstermiştir. Onun zamanında ülkesinin birçok şehri Budizm'in tercüme merkezleri haline gelmiştir³⁹.

Meng-hsün, 433 yılında başkenti Ku-tsang'da öldü. Ölümünden sonra Tabgaç imparatoru T'ai Wu tarafından "Wu-hsien Wang" unvanıyla taltif edildi ve mezarına 30 aile türbedar atandı⁴⁰.

CHÜ-CH'Ü FENG-TAI (?- 455)

沮渠封戴

Kuzey Liang Devleti Tabgaçlar tarafından 439 tarihinde yıkılmıştır. Meng-hsün'ün on oğlundan geriye kalanlar kendi halkını alarak önce Shan-Shan devletine oradan da Kao-ch'ang'a yani bugünkü Turfan'a kaçmış ve zamanla buraya hâkim olmuşlardır. 460 yılında Juan-juanların hâkimiyetine girinceye kadar burada Liang Devletini devam ettirmişlerdir.

Çinli arkeologların yaptığı araştırmalarda, Turfan Astana Mezarlığının 177 numaralı mezarında Hunların bu Chü-ch'ü ailesine mensup General Chü-Ch'ü Feng-tai

³⁷ İnan 1937, Ayrı Basım, 4-5.

³⁸ Diyarbekirli 1972, 97.

³⁹ SLKCC, 7, Chü-ch'ü Meng-hsün, 61-63; SLKCC, 95, Kuzey Liang I-II, Chü-ch'ü Meng-hsün, 653-667; PS., 93, 3082-3085; CS., 129, Chü-ch'ü Meng-hsün, 3189-3200; WS., 99, 2203-2211.

⁴⁰ WS 99, 2206; SLKCC, 96, 667; PS, 93, 308; CS, 129, 3199; TCTC, 3848.

Hun Hükümdar Kurganı ve Türbeleri

adına dikilmiş bir mezar taşı bulunmuştur. Kitabeye göre Liang devleti başkenti Kao-ch'ang şehri askeri valisi olan general, 455 yılı 4. Ayın 24'ünde ölmüştür⁴¹.

Bütün bu verilerden vardığımız sonuç sunlardır. Hunlar hükümdarları veya büyükleri için oldukça büyük boyutta kurganlar yaptırıyorlardı. Kurganın içine koyulan eşyalar kişinin vasiyetine veya ölen kişinin karakterine göre oluyordu. Ayrıca kurganlarda kapı bulunması, kurganların yapılışını daha da aydınlatacak bir bilgidir. Belki de kurganlara asıl sahibi olan ölünün yanına sonradan, ölen sevdiklerinin konulduğu ihtimali de göz önüne alınmalıdır. Cenazenin kurgan yerine götürülmesi için binlerce kişiden oluşan cenaze alayı günlerce yürüyor, bu yürüyüş sırasında oldukça zorluklar çekiliyordu. Törenler bittikten sonra buraya türbedar aileler yerleştiriliyor ve kurganın korunması ile dini törenler bu ailelerin sorumluluğuna bırakılıyordu. Bu bilgilerin yanı sıra kurgan ve türbelere isim verildiğini de öğrenmekteyiz.

İslamiyet öncesi dönemde, özellikle bugünkü Çin topraklarında yaşamış olan Türk boylarına ait kurganların bulunması arkeologların çalışmalarıyla olacaktır. Özellikle halka ve beylere ait kurganların bulunmasını tesadüflere dayalı bir durumdur. Bu yüzden Türk kültürüne ait bilgilerimizi daha da genişletmemize yarayacak olan kurganların bir an önce bulunup incelenmesi için işi tesadüflere bırakmadan öncelikle Çin yıllıklarında kayıtlara girmiş olan devlet büyüklerine ait kurganları arayıp tespit etmiş bulunuyoruz.

Tilla Deniz Baykuzu

BİBLİYOGRAFYA

a. Çin Kaynakları

CS	Fang Hsüen Ling, <i>Chin Shu</i> (Chin Hanedanlığı Yıllığı), Taipei 1987
SLKCC	Ts'ui Hung, <i>Shih-liu Kuo Ch'un-ch'iu</i> (Onaltı Devlet Dönemi), Taipei 1987
SS	Shen Yüeh, <i>Sung Shu</i> (Sung Hanedanlığı Yıllığı)
PS	Pei-shih; Kuzey Tarihi
TCTC	Ssu Ma-kuang, <i>Tzu-chih T'ung-chien</i> ,
WS	<i>Wei Shu</i> , (Wei Hanedanlığı Yıllığı)

⁴¹ HU T.-Lİ H., LAO H-C., *T'u-lu-fan*, Hsi-an, 1987, s.36.

b. Basılı Eserler

- Belli 2002 Oktay Belli, “Eskiçağ ve Ortaçağda Türklerde Kurgan Yapma Geleneği” *TÜRKLER*, Cilt 3, Ankara, 927-931.
- Diyarbakirli 1972 Nejat Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, İstanbul
- Gumiliev 2002 L.N. Gumiliev, *Hunlar*, İstanbul
- Herodot 1983² Herodot Tarihi, Çeviren Müntekim Ökmen, İstanbul,
- Hu T.- Li H., Lao H-C., *T'u-lu-fan*, Hsi-an, 1987,
- İnan 1937 Abdülkadir İnan, “Altayda Bazırık Harfiyatında Çıkarılan Atların Vaziyetini Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzah” II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul, Ayrı Basım, 4-5.
- Karamürsel 2002 Alim Karamürsel, “Türklerde Mezar Geleneği”, *TÜRKLER*, Cilt 3, Ankara, 76-79.
- Ku Han-yu 1989 Ku Han-yu, *Ch'ang-yung Tse-tien*, Pei-ching.
- Muzio 2002, Ciro Lo Muzio, “Erken Dönem Türklerinde Defin İşlemleri” *TÜRKLER*, Cilt 3, 123-128.
- Onat 1977 Ayşe Onat, *V. Yüzyılda Kuzey Çin'de Kurulan Bir Hun Devleti; Hsia*, (basılmamış doktora tezi) Ankara.
- Roux 1999 J. P. Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul.

c. İnternet adresleri

- http://www.conspiration.cc/sujets/archeologie/pyramides_chine.htm 12.09.2004
- <http://www.websterdictionary.org/definition/Emperor%20Xuanwu%20of%20Northern%20Wei%20China> 12.09.2004;
- <http://www.orientaltravel.com.hk/culture/Datong.htm>

Hun Hükümdar Kurganı ve Türbeleri

HUN HÜKÜMDAR KURGANLARI (IV-V YÜZYIL)

ADI	UNVANI	YILI	KURGAN YERİ	KURGAN ADI	TÜRBE
Liu Yüan-hai 刘渊海	İlk Chao Hun Dev. İmparatoru (Kao-tzu)	309		Yung Kuang 永光	
Liu Ts'ung 刘聪	İlk Chao Hun Dev. İmparatoru	317		Hsüan Kuang 宣光	
Liu Yao'nın annesi		318	Su-i 粟邑	Yang Ling 陽陵	
Liu Yao'nın babası			Su-i 粟邑	Yung Yuan 永垣	
Yang chih (Liu Yao'nın eşi) 羊氏	Hsien Wen 顯文			Hsien-p'ing 顯平	
Liu Yao 刘曜	İlk Chao Hun Dev. İmparatoru	329			
Shih Lo 石勒	Sonr. Chao Hun Devl. İmp. Ming Huang-ti 明皇帝	333	Ho-pei 河北	Kao-p'ing 高平	var
Shih Hu 石虎	Sonr. Chao Hun Devl. İmp. Wu Huang-ti 武皇帝	349		Hsien Yuan 顯垣	var
Ho-lien Po-po 赫連勃勃	Hsia Hun Dev. İmp. Wu-lieh Huang-ti 武烈皇帝	425	T'ung-wan ch'eng 同萬城	Chia-p'ing 嘉平	
Chü-ch'ü Meng Hsün 沮渠蒙遜	Kuzey Liang Hun Devl. Kralı Wu-hsien Wang 武顯王	433	Ku-tsang 姑藏		
Chü-ch'ü Feng-tai 沮渠封戴	Kao-ch'ang Askeri Valisi	455 4.ayın 24'ü	Turfan Astana Mezarlığı		